

**ԱՐՏԱՇԵՍ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆԻ «ՈՍԿԻԱՄԱՅՐ ԴԻՑՈՒԿԻՆ»
ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹՅՈՒՆԸ ԴԱՆԻԵԼ ՎԱՐՈՒԺԱՆԻՆ ՎԵՐԱԳՐԵԼՈՒ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ**

ՍԵՅՐԱՆ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

*Երևանի պետական համալսարան**

Հոդվածում քննվում է Դանիել Վարուժանի երկերի ակադեմիական հրատարակության մեջ տեղ գտած «Ոսկիամայր դիցուհին» բանաստեղծության հեղինակային պատկանելության խնդիրը: Այն առաջին անգամ որպես Դ. Վարուժանի ստեղծագործություն է ներկայացվել 1946 թ. Փարիզում լույս տեսած «Արարատ նոր երգարան» ժողովածուում: 1984 թվականից սկսած՝ «Ոսկիամայր դիցուհին» բանաստեղծությունը որպես Դ. Վարուժանի գրվածք զետեղվել է մի քանի հեղինակավոր հրատարակություններում: Քանի որ այդ քերթվածը գրված է արևմտահայ հեթանոսական գրական շարժմանը բնորոշ ոճով, երբևէ կասկած չի հարուցել նրա պատկանելությունը Դ. Վարուժանի գրչին: Սակայն գրական փաստերը, մատենագիտական ու բնագրագիտական դիտարկումները ցույց են տալիս, որ «Ոսկիամայր դիցուհին» բանաստեղծության հեղինակը Դ. Վարուժանը չէ:

Աղբյուրները աներկբայորեն վկայում են, որ «Ոսկիամայր դիցուհին» բանաստեղծության իրական հեղինակը արևմտահայ նշանավոր բանաստեղծ, արձակագիր, թարգմանիչ և քննադատ Արտաշես Հարությունյանն է: Մեծ եղեռնի նահատակ, Կ. Պոլսում Դ. Վարուժանի հետ միաժամանակ ստեղծագործած, նրա հետ գրական ու անձնական սերտ հարաբերություններ ունեցած, մեծ հեղինակության տեր այդ գրողը մի քանի անգամ տպագրել է «Ոսկիամայր դիցուհին» բանաստեղծությունը: Հետագայում այն տեղ է գտել նաև Ա. Հարությունյանի հետմահու առնվազն մեկ հրատարակության մեջ:

* **Սեյրան Գրիգորյան** – բանասիրական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ, ԵՊՀ հայ նորագույն գրականության պատմության և գրաքննադատության ամբիոնի վարիչ

Сейран Григорян – кандидат филологических наук, доцент, зав. кафедрой истории современной армянской литературы и литературной критики ЕГУ

Seyran Grigoryan – Candidate of Philology, Associate Professor, Head of YSU Chair of History of Modern Armenian Literature and Literary Criticism

Էլ. փոստ՝ sgrigoryan@ysu.am, ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-0950-1896>.

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Ստացվել է՝ 14.02.2024

Գրախոսվել է՝ 22.02.2024

Հաստատվել է՝ 27.02.2024

© The Author(s) 2024

Հողվածում քննվում են բանասիրական և բնագրագիտական մի շարք հարցեր: Պարզաբանվում է խնդրո առարկա բանաստեղծության հեղինակային պատկանելությունը: Վերլուծվում են բնագրի պատմությունը, երկու հեղինակների տարբեր հրատարակությունների տվյալները, «Ոսկիամայր դիցուհին» բանաստեղծության տեղը Արտաշես Հարությունյանի գրական ժառանգության և հայ գրականության մեջ:

Բանալի բառեր – *վերագրված բանաստեղծություն, Դանիել Վարուժան, «Ոսկիամայր դիցուհին», Արտաշես Հարությունյան, հեթանոսություն, «Նոր քնար», հեղինակային պատկանելություն, գողթան երգեր, բնագրագիտություն, Ջապել Եսայան*

1984 թ. հանդիսավորությամբ նշվեց Դանիել Վարուժանի ծննդյան հարյուրամյակը: Հոբելյանը առիթ դարձավ, որ տպագրվեն մեծ բանաստեղծի գործերն ամփոփող նոր գրքեր: 1986-1987 թթ. Երևանում լույս տեսավ Դ. Վարուժանի երկերի լիակատար ժողովածուն, որը պատրաստել էր ՀՄՄՀ գիտությունների ակադեմիայի Մ. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտը: Այդ եռահատորյակը մինչև այժմ էլ Դ. Վարուժանի ստեղծագործությունների առավել ամբողջական և միակ ակադեմիական հրատարակությունն է:

Երկերի լիակատար ժողովածուի 2-րդ հատորի «Այլ բանաստեղծություններ» բաժնում տեղ է գտել «Ոսկիամայր դիցուհին» բանաստեղծությունը: Այն բաղկացած է տասնչորս տողից և տաղաչափական ձևով սոնետ է.

Ո՛վ ինձ կու տար Ամանորի հրճվանքն հին
Նավասարդի մարգարտավառ ջինջ առտուն,
Սույրն եղջերվոց, վագելն ազատ եզներուն.
Ո՛վ ինձ կու տար հանդարտ ծուխը ծրխանին,

Գինով հոգիս՝ անլուռ բամբիռ՝ ցրնձագին
Կը հագներգե հուշն հինօրյա տոներուն՝
Եվ կը փորձե հրնչել քնարն իմ թրթռուն՝
Վաղնջուց փառքն Աստվածուհվույն ոսկեծին:

Ըզզաստության, իմաստության մա՛յր, թույլ տուր
Ոգել պարծանքդ՝ հոգվույս խանդովն երկնաստուր,
Եվ քընարիս բյուր լարերը թող թընդա՛ն:

Հետամնաց վիպասանն եմ շվարուն...
Իցիվ շունչըս ձուլվեր երկնից հովերուն՝
Եվ հավիտյա՛ն հրնչեր նոր երգն այս Գողթան¹:

Հատորի բնագրերը հրատարակության են պատրաստել բանասիրական

¹ Դ. Վարուժան, Երկերի լիակատար ժողովածու, Եր., Հայկ. ՄՄՀ ԳԱ հր., 1986, հ. 2, էջ 245:

գիտությունների թեկնածու Ջ. Միրզաբեկյանը և Ի. Վարժապետյանը: Խմբագիրն է Բանասիրական գիտությունների դոկտոր Ալբերտ Շարուրյանը: Ծանոթագրությունները գրել է Ջանի Միրզաբեկյանը: Ահա «Ոսկիամայր դիցուհին» բանաստեղծության ծանոթագրությունն ամբողջությամբ. «Ինքնագիրը հայտնի չէ:

Հայտնի չէ նաև, թե երբ է առաջին անգամ տպագրվել: Ձեռագրվել է՝ Մկրտիչ Պարսամյան, «Արարատ նոր երգարան», Փարիզ, 1946, էջ 242: Դ. Վարուժանի արխիվում (№ 37) պահվում է ընդօրինակություն սույն հրատարակությունից:

Տպագրվում է «Արարատ նոր երգարանից»²:

Իրականում «Ոսկիամայր դիցուհին» բանաստեղծությունը գրել է դարակզբին Մավկարայում և Կ. Պոլսում ստեղծագործող արևմտահայ հայտնի բանաստեղծ, արձակագիր, թարգմանիչ և գրաքննադատ Արտաշես Հարությունյանը: Եվ շատ լավ հայտնի է, «թե երբ է առաջին անգամ տպագրվել» այդ բանաստեղծությունը: «Ոսկեմայր դիցուհին» վերնագրով այն առաջին անգամ տպագրվել է 1908 թ. Ջմյուռնիայի «Արեւելյան մամուլ» պարբերականում: Այդ անդրանիկ հրատարակության մեջ կան բնագրային տարբեր, որոնք հետագայում փոփոխության են ենթարկվել հեղինակի ձեռքով: Դրանք զգալի են բանաստեղծության հատկապես առաջին տան մեջ.

Ո՞վ ինձ կուտար ամանորի արբշռանքն հին.
Նուսասարդի մարգարտափայլ ջինջ առտուն,
Մոյրն եղջերուաց եւ ծոյլ արշավն եզներուն.
Ո՞վ ինձ կուտար հանդարտ ծուխը ծխանին³:

Երեք տարի հետո Անահիտ դիցուհուն օրհներգող այդ գործը խորհրդանշական զուգադիպությամբ լույս է տեսել «Անահիտ» հանդեսում: 1911 թվականի համարներից մեկում հանդեսը «Նոր քնար» խորագրի ներքո տպագրել է Ա. Հարությունյանի մի քանի նոր բանաստեղծություններ՝ տեղեկացնելով, որ դրանք վերցված են նրա նոր տպագրվելիք ժողովածուից. «Հետեւեալ քանի մը բանաստեղծութիւնները քաղուած են մեր տաղանդաւոր աշխատակից Արտաշես Յարութիւնեանի մէկ նոր հատորէն, որ ի մոտոյ լոյս պիտի տեսնէ՝ «Նոր քնար» տիտղոսով»⁴: Այս ծանուցումից անմիջապես հետո՝ նույն էջում, առաջինը հրապարակվել է հենց մեզ հետաքրքրող քերթվածը, բայց արդեն «Ոսկիամայր դիցուհին» վերնագրով:

Հաջորդ տարի՝ 1912 թ., լույս տեսավ Արտաշես Հարությունյանի «Նոր

² Նույն տեղում, էջ 439:

³ «Արեւելեան մամուլ», Իզմիր, 1908, թիւ 2, էջ 154:

⁴ «Անահիտ», Փարիզ, 1911, թիւ 7-8, էջ 173:

քնար» գիրքը: Այն հեղինակի կենդանության օրոք տպագրված երրորդ և վերջին բանաստեղծական ժողովածուն էր: Ժողովածուի «Պատկերներ եւ տեսիլներ» շարքում տեղ է գտել նաև «Ոսկիամայր դիցուհին» բանաստեղծությունը: Որքան հայտնի է, սա հեղինակի կենդանության օրոք կատարված երրորդ և վերջին հրատարակությունն է: Հեղինակային վերջին կամքի բնագրագիտական սկզբունքով «Նոր քնար» ժողովածուում զետեղվածը վերջնական և անփոփոխելի բնագիր է: Այդ առումով աչքի են զարնում հիմնական բնագրի և հետագայում որպես Դանիել Վարուժանի գրվածք տպագրված բնագրի մի շարք տարբերություններ:

Ամենակարևորն այն է, որ Արտաշես Հարությունյանը «Ոսկիամայր դիցուհին» բանաստեղծությունը վերնագրին հաջորդող հատուկ նվիրումով ձևնել է «Տիկին Ջապել Եսայեանին»: Ընծայականը, ի դեպ, առկա էր նաև «Արեւելյան մամուլի» առաջին և «Անահիտ» հանդեսի երկրորդ հրատարակումների մեջ, միայն թե դրանցում նշանավոր գրագիտուհու ազգանունը տպագրված էր զլխատառերով: «Տիկին Ջապել Եսայեանին» նվիրումը բացակայում է Դ. Վարուժանի երկերի 2-րդ հատորում: Վերջինս հեղինակային բնագրից տարբերվում է նաև գրաֆիկորեն: Այդտեղ սոնետի տները տպագրված են անհավասար շարվածքով. երկրորդ և չորրորդ տները շարված են խորքից: Առկա են նաև ուղղագրական և կետադրական տարբերություններ:

Առաջին տողում «ամանոր» բառը տպագրված է մեծատառով: Ա. Հարությունյանի բնագրում այն փոքրատառով է («Ո՞վ ինձ կուտար ամանորի հրճուանքն հին»): Տողի սկզբում, ինչպես նաև չորրորդ տողի սկզբում «Ո՞վ» դերանվան հարցական նշանը Դ. Վարուժանի 2-րդ հատորում փոխարինված է շեշտով: Երրորդ տողում առկա է բառային երեք աղավաղում: Ա. Հարությունյանը գրել է.

Սույրն եղջերուաց, վազելն՝ ազատ եղներուն,

Վարուժանի հրատարակիչները մեր ընդգծած բառերը տպագրել են «եղջերվոց», «վազելն» և «եզներուն» ձևերով, միաժամանակ հանել են «վազելն» բառի բույր, իսկ տողավերջի ստորակետը դարձրել են միջակետ: Արդյունքում կատարելապես աղավաղված տողը ստացել է հետևյալ տեսքը.

Սույրն եղջերվոց, վազելն ազատ եզներուն.

6-րդ տողի «յուշքն» բառաձևը դարձել է «հուշն», իսկ 8-րդ տողի սկզբի «Վաղրնչուց» անսովոր ձևը՝ «Վաղնջուց»: 9-րդ տողի «խմաստութեան Մա յր» բառակապակցության «Մա յր» մեծատառով բառը փոխարինվել է փոքրատառով: Այն նաև կորցրել է բացականչական նշանը, իսկ «թոյլ տո իր» հրամայական բայը՝ շեշտը: 13-րդ տողի սկզբում «Բցի ի» բառը տպագրվել է առանց բացականչական նշանի: Այդ և վերջին տողերում կատարվել է մեկական քերականական փոփոխություն. «ձուլուի» և «հընչէ» ըղձական ապառնի բայաձևերը վերածվել են ըղձական անցյալի («ձուլվեր» և «հընչեր»): Վերջապես, բանաստեղծության վերջին բառը, որ Ա. Հարությունյանը գրել է փոքրատառով («գողթան»), Դ. Վարուժանի 2-րդ հատորում տպագրված է մեծատառով («Գողթան»):

Դ. Վարուժանի ակադեմիական հրատարակության մեջ տեղ գտած բնագրագիտական գրեթե բոլոր լուծումները մեխանիկորեն փոխանցվել են Մկրտիչ Պարսամյանի կազմած այն ժողովածուից, որտեղ Արտաշես Հարությունյանի բանաստեղծությունը առաջին անգամ թյուրիմացաբար վերագրվել է Դանիել Վարուժանին⁵:

Համենայն դեպս, իրականում Արտաշես Հարությունյանին պատկանող բանաստեղծության ճիշտ բնագիրն այն է, որ տեղ է գտել նրա «Նոր քնար» բանաստեղծական ժողովածուում.

ՈՄԿԻԱՄՍՅՐ ԴԻՅՈՒՀԻՆ

Տիկին Զապէլ Եսայեանին

Ո՞վ ինձ կուտար ամանորի հրճուանքն հին,
Նաւասարդի մարգարտավառ ջինջ առտուն,
Մոյրն եղջերուաց, վագելն՝ ազատ եղներուն,
Ո՞վ ինձ կուտար հանդարտ ծուխը ծըխանին:

Գինով հոգիս՝ անլուռ բամբին՝ ցընծագին
Կը հագներգէ յուշքն հինօրեայ տօներուն,
Եւ կը փորձէ հընչել քնարն իմ թրթռուն՝
Վաղընչուց փառքն Աստուածուհւոյն ոսկեծին:

Ըզգաստութեան, իմաստութեան մա՛յր, թոյլ տո՛ւր
Ոգել պարծանքդ՝ հոգւոյս խանդովն երկնատուր,
Եւ քընարիս բիւր լարերը թող թընդա՛ն:

Յետամընաց վիպասանն եմ շարուն...
Իցի՛ւ շունչըս ձուլուի երկնից հովերուն,
Եւ յաւիտեա՛ն հընչէ նոր երգն այս գողթան⁶:

«Ոսկիամայր դիցուհին» Դ. Վարուժանին վերագրելու պատճառներից մեկը կարող էր լինել այն, որ այդ բանաստեղծությունը շատ քիչ է տպագրվել Ա. Հարությունյանի հետմահու հրատարակություններում: Մասնավորապես այն ընդգրկված չէ ո՛չ 1937 թ. Փարիզում լույս տեսած «Արձակ էջեր եւ քերթուածներ» գրքում, ո՛չ էլ Արտաշես Հարությունյանի երկերի երևանյան հատորում («Գիշերվան ճամփորդը», 1968): Փոխարենը 1980-ական թվականներից մինչ օրս «Ոսկիամայր դիցուհին» բանաստեղծությունը Հայաստանի և սփյուռքի հեղինակավոր հրատարակություններում քանիցս տպագրվել է որպես Դանիել

⁵ Տե՛ս Արարատ նոր երգարան, Փարիզ, Մ. Պարսամեան գրատան հրատ. , 1946, էջ 242:

⁶ Ա. **Յարութիւնեան**, Նոր քնար, Ղալաթիա, Տպարան «Շանթ», 1912, էջ 122-123:

Վարուժանի գրվածք:

Ակադեմիական հրատարակությունից դեռևս երկու տարի առաջ խնդրո առարկա բանաստեղծությունը «Ոսկեմայր դիցուհին» վերնագրով տեղ է գտել Դանիել Վարուժանի «Երկեր (բանաստեղծություններ, արձակ էջեր)» մեկհատորյակում (էջ 442-443): Կազմողը՝ Վազգեն Գաբրիելյանը, որ մեր լավագույն վարուժանագետներից մեկն է, ծանոթագրության մեջ որպես սկզբնաղբյուր նշում է Մկրտիչ Պարսամյանի ժողովածուն. «15. **Ոսկեմայր դիցուհին** – տպվել է Մ. Պարսամյանի «Արարատ Նոր երգարանում » (1946)»⁷: Իրոք, բացի վերնագրից և մեկ-երկու ուրիշ տարբերություններից, բնագիրը կրկնում է հիշյալ «երգարանում» տպագրվածը: Նույն բնագիրը, բայց արդեն «Ոսկեմայր դիցուհին» խորագրով, քսան տարի անց լույս է տեսել Վ. Գաբրիելյանի կազմած նոր մեկհատորյակում⁸:

1984 թ. է տպագրվել նաև մեկ ուրիշ հմուտ վարուժանագետի՝ Ալբերտ Շարուրյանի «Դանիել Վարուժանի կյանքի և ստեղծագործության տարեգրություն» գիրքը: Այնտեղ չկա «Ոսկեմայր դիցուհին» բանաստեղծության որևէ հիշատակություն (այդպիսին, ի դեպ, չկար նաև Վ. Գաբրիելյանի «Դանիել Վարուժան» մենագրության մեջ, որը հրատարակվել է 1978 թ.): Իսկ ահա երկու տարի անց, խմբագրելով Դ. Վարուժանի երկերի լիակատար ժողովածուի 2-րդ հատորը, Ա. Շարուրյանը որևէ կասկածելի բան չի նկատում «Ոսկեմայր դիցուհին» բանաստեղծության՝ Դ. Վարուժանի գրչին պատկանելու առումով:

Տրամաբանական կլիներ, եթե սփյուռքահայ գրականագետները ավելի շուտ նկատեին վերագրումը: Կրթական և գրական ավանդույթների առումով նրանք բնականաբար շատ ավելի լավ գիտեն Արտաշես Հարությունյանի ստեղծագործությունը: Մակայն Արևմտյան Հայաստանում ծնված, պոլսահայ գրական կյանքին անմիջականորեն մասնակցած Մկրտիչ Պարսամյանի ցավալի վրիպումը ոչ ոք չի նկատել: Ավելին՝ նույն 1986 թ. Դ. Վարուժանի ակադեմիական եռահատորյակի 2-րդ հատորին զուգահեռ և կարծես թե անկախաբար, նույն վերագրումը կատարվել է Բեյրութում, այս անգամ՝ խորագիտակ և փորձառու գրող, խմբագիր և գրականագետ Պողոս Մնայանի ձեռքով: Դանիել Վարուժանի «Բանաստեղծական երկեր» սովոր հատորի 469-րդ էջում զետեղված «Ոսկեմայր դիցուհին» բանաստեղծությունը նույնությամբ արտատպված է 1984-ի երևանյան «Երկեր» հատորից: Խմբագրական բացատրություններում Պ. Մնայանը խոստովանում է, որ հետմահու լույս տեսած վարուժանյան քերթվածները վերցրել է այդ գրքից: Ապա գրում է. «Ներկայ հատորը պետք է համարել Դ. Վարուժանի չափածոյ գործերուն առաջին լիակատար հաւաքածոն»⁹: Մակայն այդ

⁷ Դ. Վարուժան, Երկեր (բանաստեղծություններ, արձակ էջեր), Եր., «Սովետ. գրող», 1984, էջ 544:

⁸ Տե՛ս Դ. Վարուժան, Երկերի ժողովածու, Եր., «Գասպրինտ», 2004, էջ 446:

⁹ Դ. Վարուժան, Բանաստեղծական երկեր, Անթիլիաս, Տպարան Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան, 1986, էջ 16:

գրքում ամենաքիչը մեկ գործ Դ. Վարուժանինը չէ, այլ նրան վերագրված բանաստեղծություն է:

Փաստորեն ավելի քան յոթանասուն տարվա ընթացքում Հայաստանում և արտերկրում Արտաշես Հարությունյանի բանաստեղծությունը առնվազն հինգ անգամ տպագրվել է որպես Դանիել Վարուժանի բանաստեղծություն: Բարեբախտաբար, գոնե մեկ հրատարակության մեջ, թեկուզ և առանց շփոթությունը արձանագրելու, «Ոսկիամայր դիցուհին» բանաստեղծությունը վերահրատարակվել է հեղինակային ճիշտ պատկանելությամբ: 2016 թ. Երևանում Արքմենիկ Նիկողոսյանի աշխատասիրությամբ լույս է տեսել Ա. Հարությունյանի «Ընտրանի» ժողովածուն, որում ընդգրկվել է «Նոր քնար» ժողովածուի գործերի մեծ մասը, այդ թվում՝ «Ոսկիամայր դիցուհին» բանաստեղծությունը: Բնագիրը (ի դեպ, դասական ուղղագրությամբ) ճշգրտորեն վերարտադրում է 1912 թ. հեղինակային բնագիրը՝ մեկ հատիկ բացառությամբ: Երրորդ տողի վերջին բառը դարձյալ տպագրված է *«եզներուն»*.

Սույն եղջերուաց, վազելն՝ ազատ եզներուն¹⁰:

Մինչդեռ «Նոր քնար» (1912) ժողովածուում այդ դիրքում տպագրված է *«եղներուն»*: Ինչպես հիշում ենք, 1908 թ. «Արեւելյան մամուլ» պարբերականում առաջին անգամ լույս տեսած բանաստեղծության մեջ նույնպես տպագրված էր *«եզներուն»*: Կա՛մ դա վրիպակ է եղել, կա՛մ Ա. Հարությունյանը հետագայում բնագիրը խմբագրելիս նախընտրել է այն տարբերակը, որ ճշտորեն համապատասխանում է «Ո տայր ինձ զծուխ ծխանի» սկսվածքով գողթան երգին: «Ոսկիամայր դիցուհին» բանաստեղծության ընդհանուր ոգին, իսկ բնագրային արտահայտությամբ՝ հատկապես առաջին տունը սերտորեն կապված են հեթանոսական շրջանի այդ վաղնջական բնագրին: Մասնավորապես հենց այդ երգում է տեղ գտել *«եղանց»* («եղնիկների») հոգնակի բառաձևը, այն էլ՝ «վարգիլ» բառի *«զվազելն»* ձևին առընթեր, որ նույնպես կիրառվել է այդ նշանավոր գողթան երգում. «Ո՛ տայր ինձ, ասէր, զծուխ ծխանի և զառաւօտն նաւասարդի, զվազելն եղանց և զվազելն եղջերուաց»¹¹:

Հայ դիցաբանությունը և բանավոր հնագույն խոսքարվեստը Ա. Հարությունյանի բանաստեղծության և՛ գեղագիտական հիմքն են, և՛ բնագրային ատաղձը: Այդ առնչությունը սկսվում է արդեն վերնագրից, որը Ազաթանգեղոսի պատմության միջոցով նույնպես քաղված է մեր հեթանոսական մշակույթից: Բանաստեղծը նախապես օգտագործել է սկզբնաղբյուրի «Ոսկեմայր» ձևը. «Ոսկեմօր Ոսկեծին դից եւ բագինն իսկ յայս անուն անուանեալ Ոսկեհատ Ոսկեմօր դից»¹²: Հետագայում նա նախընտրել է *«Ոսկիամայր»* տարբերակը, որը,

¹⁰ Ա. Յարութիւնեան, Ընտրանի, Եր. , «Անտարես», 2016, էջ 79:

¹¹ Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը, Աղեքսանդրապոլ, 1910, էջ 87:

¹² Ազաթանգեղայ Պատմութիւն հայոց, Տիղիս, Արագատիպ Մնացական Մարտիրոսեանցի, 1909, էջ 422:

թվում է, ավելի նախնական, անհնչունափոխ ձևն է: Այն իրենց գրվածքներում և բառարաններում շատ հաճախ են օգտագործել հատկապես Վենետիկի Մխիթարյանները: Բանաստեղծության նյութին շատ մոտ «Տօնք Նաւասարդի» աշխատության մեջ Ղևոնդ Ալիշանը գրում է. «Ի՛նչ զարմանալի փոփոխություն է և անման յարմարություն, Աստղկան եւ Անահտայ ոսկեծղի ոսկեձոյլ ոսկիամայր անդրեաց տեղ, փայտեայ խոշոր անշուք պատկեր մը...»¹³: «Ոսկիամայր» ձևը երբեմն հանդիպում է նաև գեղարվեստական գործերում: Այն օգտագործել են նաև արևելահայ հեղինակները, օրինակ՝ Լևոն Մանվելյանը «Տիգրանուհի» չափածո դրամայում.

...Բայց երդում եմ ես,
Որ արժանի է,
Նա պըսակագարդ խընկարկի բոլոր
Մեհեանների մեջ՝ մեր ոսկիամայր
Անահիտի հետ հաւասարապէս¹⁴:

Վերնագրից բացի՝ Ագաթանգեղոսով միջնորդավորված հայ դիցաբանության և հնագույն բանահյուսության էտապրերով է հյուսված նաև ամբողջ բանաստեղծության բնագիրը: Հայոց գլխավոր դիցուհու՝ որպես զգաստության և իմաստության մոր կերպարով, նավասարդյան տոնի՝ ամանորի ծիսական նկարագրությամբ, բամբիռ նվագող և ոգող վիպասանի կերպարով այն Անահիտ դիցուհու ոճավորված օրհներգություն է:

Հայոց իրական և մտավոր պատմությանը հայտնի ամենահին կանացի կերպարի՝ Անահիտ դիցուհու փառաբանությամբ Արտաշես Հարությունյանի բանաստեղծությունը հարազատություն և սերտ առնչություններ ունի նաև իր օրերի հայ գրականության հետ: «Ոսկիամայր դիցուհին» բանաստեղծությունը նվիրելով տիկին Ջապել Եսայանին՝ բանաստեղծը արդիական իմաստ է հաղորդում ազգի մոր և տիկնոջ փառաբանությանը: Ըստ հեղինակի՝ Ջ. Եսայանը իր գրողական և մտավորական նկարագրով, գործունեությամբ ու գրականությամբ Անահիտ դիցուհու միջանկյալ կերպարի ժամանակակից մարմնավորումն է: Այդ առումով, ինչպես նաև Ա. Հարությունյան-Ջ. Եսայան առնչությունների տեսակետից հետաքրքրական է, որ սա նման միակ նվիրումը չէ: «Արեւելյան մամուլ» պարբերականի նույն համարում, որտեղ առաջին անգամ տպագրվել է խնդրո առարկա բանաստեղծությունը, տեղադրվել է նաև Ա. Հարությունյանի «Մոխիր եւ մախր» արձակ գործը, որ դարձյալ ձևավորված է «Տիկին Ջապել Եսայեանին»¹⁵: Այսինքն՝ հանդեսի նույն համարում Արտաշես Հարությունյանն ունի Ջապել Եսայանին ընծայված միանգամից երկու ստեղծագործություն՝ չափածո և արձակ:

¹³ «Բազմավեպ», Վենետիկ, 1862, թիւ 8, էջ 229:

¹⁴ «Մուրճ», Թիֆլիս, 1892, թիւ 3, էջ 357:

¹⁵ «Արեւելեան մամուլ», Իզմիր, 1908, թիւ 2, էջ 221:

Շատ ավելի բացահայտ և արդեն ուղղակի բնագրային են առնչությունները դարասկզբի արևմտահայ պոեզիայի հետ: Հատկապես «Նոր քնար» ժողովածուում առկա են մի քանի բանաստեղծություններ, որոնք թեմատիկայով և պատկերային համակարգով հեթանոսական են: Դրանք տեղ են գտել նույն «Պատկերներ եւ տեսիլներ» շարքում, որտեղ զետեղված է «Ոսկիամայր դիցուհին» բանաստեղծությունը: «Կարմիր երկունք» բանաստեղծությունը գրված է «Վահագնի ծնունդի» մոտիվներով ու ոճերով: Գերակշռողը, սակայն, հայոց աստվածուհիների պաշտամունքն է: Եղիշե եպիսկոպոս Դուրյանին ձոնված «Ոգեկոչում» բանաստեղծությունը գովք ու երկրպագություն է Նանեին, Աստղիկին, բայց մանավանդ՝ Անահիտին, որի ոգեկոչումը տրամադրությամբ և պատկերներով շատ նման է «Ոսկիամայր դիցուհին» բանաստեղծությանը.

Ոսկի դաստակդ երկարէ, ո՛վ Անահիտ,
Ոսկիամայր, ոսկիածին դիցուհի.
Առաջնորդէ՛ խօլ քերթողը բոցամիտ՝
Ըզգաստութեան կածաններէն աշխարհի¹⁶:

20-րդ դարի սկզբի արևմտահայ հեթանոսական գրական շարժման հետ Արտաշես Հարությունյանի պոեզիան ամենաշատը կապված է Անահիտ դիցուհու կերպավորմամբ: Այն էական տեղ է գրավում հատկապես Դանիել Վարուժանի և Սիամանթոյի քնարերգության մեջ: Անահիտ դիցուհու հետաքրքիր հիշատակություն կա Դ. Վարուժանի «Մեռած աստվածներուն» բանաստեղծության մեջ.

Անտառին մեջ, Անահի՛տ,
Ալ չեմ լըսեր շանդ հայուններն՝ ետևեն
Նախընտրած գեր երեհդ.
Կապարճդ հողին տակ կը փրտի. լիճերեն
Ջուրն իր խըմել կ'երթա եղնիկը անվախ¹⁷:

Այս բանաստեղծությունը առաջին անգամ տպագրվել է Արշակ Չոպանյանի «Անահիտ» հանդեսում 1911 թ.: Նույն տեղում և նույն տարում, ինչպես գիտենք, լույս է տեսել նաև Ա. Հարությունյանի բանաստեղծությունը՝ նվիրված Անահիտ աստվածուհուն: Նույն «Հեթանոս երգեր» ժողովածուում Դ. Վարուժանն ունի նաև «Անահիտ» վերնագրով բանաստեղծություն, որ բովանդակությամբ ավելի մոտ է «Մեռած աստվածներուն» քերթվածին, քան «Ոսկիամայր դիցուհին» բանաստեղծությանը: Այն ավելի շատ ողբ է Անահիտ դիցուհու պաշտամունքի անհետացման, նրա բազմի մոռացման և լքման: Այս գործերը ստեղծվել են 1910-ական թթ.:

Բայց «բանաստեղծական հեթանոսությանը» անցնելու մասին Դ. Վարուժանը մտածում և խոսում էր առնվազն 1908 թվականին՝ այն ժամանակ, երբ

¹⁶ Ա. Յարությունյան, Նոր քնար, էջ 110:

¹⁷ Դ. Վարուժան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 2, էջ 53:

ստեղծվել և առաջին անգամ հրատարակվել է հետագայում իրեն վերագրված «Ոսկիամայր դիցուհին» բանաստեղծությունը: Այդ առումով Արտաշես Հարությունյանը հեթանոսական շարժման ոչ թե մասնակիցը կամ առավել ևս հետևորդն է, այլ նրա նախակարապետը: Դրա գլխավոր առհավատյալն «Ոսկիամայր դիցուհին» է: Բնորոշ է, որ նույն շրջանում Դ. Վարուժանի «հեթանոսացող» քերթությունը նկատում և արձանագրում է գրաքննադատ Արտաշես Հարությունյանը: 1910 թ. նա գրախոսում է նոր լույս տեսած «Ցեղին սիրտը» ժողովածուն և ընդգծում գրքի հասկապես հեթանոսական նշանները. «Դանիել Վարուժան՝ հին դարերէն ու հին ասանդութիւններէն կուգայ մեզի: Պիտի ըսէի թէ՛ ծովերու սրտէն դուրս եկող հրեղէն եղեգի մը փողէն ծնունդ առած առասպելական պատանեկիկ մըն է ան, բոցեղէն մազերով ու արեգակէ աչքերով, որ մեզի կուգայ պատգամել՝ հեթանոս Հայութեան հինաւորց բնագոյներէն, որ տաղերգէ՛լ կուգա մեզի՛ **Ցեղին Սիրտը**: Ողջո՛յն ուրեմն նորաստեղծեալ հեթանոսական ծիրանի հանճարին»¹⁸: «Դանիել Վարուժան եւ իր նոր գիրքը» գրախոսության հեղինակը գրքի գլուխգործոց քերթվածներից առանձնացնում է «**Վահագն** հեթանոս գինովութեամբ հզօր բանաստեղծութիւնը»¹⁹:

Երկու տարի անց հրատարակված «Հեթանոս երգեր» ժողովածուն լիապես հաստատում է բանաստեղծ ու տեսաբան Արտաշես Հարությունյանի կանխատեսումները: Ավելին՝ 1914 թ. հայտնվում են «Նաւասարդ» և «Մեհեան» հանդեսները: Հեթանոսական շարժման զագաթնակետին ստեղծվում և նույն «Նաւասարդ» տարեգրքում միաժամանակ լույս են տեսնում Նավասարդյան տոներին նվիրված երկու գլուխգործոցներ՝ Սիամանթոյի «Նաւասարդեան աղօթք առ Դիցուհին Անահիտ» և Դ. Վարուժանի «Նաւասարդեան» բանաստեղծությունները: Դրանք ստեղծվել են 1913-1914 թթ., այսինքն՝ մոտ հինգ տարի ուշ, քան Ա. Հարությունյանի «Ոսկիամայր դիցուհին» բանաստեղծությունը, որի հետ երկուսն էլ ունեն գաղափարական, պատկերային և ոճական որոշակի աղերսներ: Ելակետայինը Նավասարդի կամ Ամանորի՝ որպես նոր կյանքի, գոյության կենսական թարմացման խորհրդանիշի ստեղծումն է: Երեք գործերն էլ գրված են հայոց ոգուն ուղղված երկխոսային դիմումի կամ աղոթքի ոճով: Ինչպես և «Հեթանոս երգերում», «Հայկյան հանճարին» հղված բանաստեղծական աղերսանքի կենտրոնում Դ. Վարուժանը դարձյալ դնում է հին աստվածներին՝ անվանապես առանձնացնելով միայն Անահիտին.

Եվ բարձրացուր Անահիտի ծիծերն ի վեր
Բաժակըդ նուռ,
Հետո՛ գոհվող քերթողներուն սիրտին վրա
Լեցո՛ւր, լեցո՛ւր²⁰:

¹⁸ «Ձայն Հայրենեաց», Պոլիս, 1910, թիւ 21, մարտի 12-25:

¹⁹ Նույն տեղում:

²⁰ Դ. Վարուժան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 2, էջ 219:

Ա. Հարությունյանի բանաստեղծությանը շատ ավելի մոտ է Միամանթոյի «Նաւասարդեան աղօթք...»-ը: Երկու քերթվածներն էլ հղացված և ձևավորված են իբրև Անահիտին հղված աղոթքներ: Երկուսն էլ վերնագրում պարունակում են «*ղիցուհի*» բառը («Ոսկիամայր ղիցուհին» և «առ Դիցուհին Անահիտ»): Ա. Հարությունյանի բանաստեղծության առաջին հրատարակության մեջ օգտագործված ազգաանվան գեղոսյան «Ոսկեմայր» մակդիրը նույնպես կա Միամանթոյի բնագրում.

Եւ ցնծա՛ դուն, ո՛վ Ոսկեմայր, Լուսաւորչի կողերէն,
Ժանտ ոսկոր մը Քեզ կը ծխեն²¹:

Դ. Վարուժանի «Նաւասարդեան» քերթվածում սուկ իբրև գաղափար արտահայտված մի մոտիվ Ա. Հարությունյանի և Միամանթոյի գործերում մարմնավորվել է գողթան երգերի օգնությամբ: Նորօրյա քերթողը ստեղծագործելու ուժ է հայցում Անահիտ ղիցուհուց: «Լսէ՛ ինձի, Հայկեան բամբիռս Գողթան հողէն է ծներ», – ոսկեղեն մայր աստվածուհուն աղերսում է Միամանթոյի հերոսը, իսկ Արտաշես Հարությունյանը վերջին տողով հասկացնում է, որ իր «հետամնաց վիպասան» հերոսի ստեղծածը մի նոր գողթան երգ է («Եւ յավիտեա՛ն հրնչէ նոր երգն այս գողթան»):

Այնուամենայնիվ, քննվող գործերը միանգամայն ինքնատիպ են: Միամանթոն գրել է ազատ բանաստեղծությամբ, երկարաշունչ տողերով ծավալուն ծիսական օրհներգ, իսկ Ա. Հարությունյանը հեթանոսական պոետիկան և ծիսական նյութը տեղավորել է սոնետի եվրոպական ձևի մեջ:

Այսպիսով՝ բանասիրական, բնագրագիտական և գրականագիտական քննությունը միանշանակ ցույց է տալիս, որ Դ. Վարուժանի ակադեմիական եռահատորյակի 2-րդ հատորում և վարուժանյան ուրիշ հրատարակություններում ընդգրկված «Ոսկիամայր ղիցուհին» բանաստեղծության հեղինակը ոչ թե Դանիել Վարուժանն է, այլ Արտաշես Հարությունյանը:

Հարցի պարզաբանումը արդիական նշանակություն ունի ոչ միայն գրահրատարակչական, այլև գրականագիտական առումով: Վերջին տասնամյակում մեծացել է հետաքրքրությունը Դ. Վարուժանի և Ա. Հարությունյանի ստեղծագործության նկատմամբ: Եվ ահա այդ ընթացքում հեղինակային պատկանելության շփոթը ներթափանցել է նաև գրականագիտական աշխատանքների մեջ: «Ոսկիամայր ղիցուհին» բանաստեղծությունը զուգահեռաբար դիտարկվում և վերլուծվում է մերթ որպես վարուժանյան, մերթ որպես հարությունյանական ժառանգություն: Բանաստեղծությունը որպես Դանիել Վարուժանի գործ վերլուծված է Արմինե Ադամյանի «Հին հայոց աստվածներ Վահագնը և Անահիտը Միամանթոյի և Դ. Վարուժանի բանաստեղծություններում» հոդվածում²², Սեյրան Գրիգորյանի «Վահագն Դավթյանի պոեմները» մենագրության

²¹ «Նաւասարդ»: Գրական եւ գեղարուեստական տարեգիրք, Ա, Կ. Պոլիս, Տպագրութիւն Օ. Արզուման, 1914, էջ 6:

²² Տե՛ս «Հայագիտական հանդես», Խ. Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական համալսարան, Եր. , 2014, թիվ 4, էջ 161:

մեջ²³ և «Գողթան երգերը Վահագն Դավթյանի պոեմների պոետիկայում» հոդվածում²⁴:

Նույն բանաստեղծությունը որպես Արտաշես Հարությունյանի գրվածք է քննել Անահիտ Նահապետյանը «Ժողովրդական բանահյուսությունը Արտաշես Հարությունյանի չափածոյի ակունքներում» հոդվածում²⁵: 2023 թ. հունիսին Աննա Սարգսյանը պաշտպանել է «Մտավորականության գեղարվեստական քննության փորձը Զապել Եսայանի վիպագրության մեջ» (2023) թեկնածուական ատենախոսությունը: Այդ աշխատանքում ևս բանաստեղծությունը մեկնաբանված է որպես Արտաշես Հարությունյանի գրվածք:

Այսուհետև պետք է բացատրել «Ոսկիամայր դիցուհին» բանաստեղծության տպագրությունը Դանիել Վարուժանի որևէ հրատարակության մեջ: Անհրաժեշտ է այն ուսումնասիրել միայն որպես Արտաշես Հարությունյանի ստեղծագործություն:

СЕЙРАН ГРИГОРЯН – История приписания Даниэлю Варужану авторства стихотворения «Золотая мать богиня» Арташеса Арутюняна. – Статья посвящена уточнению авторской принадлежности приписываемого Даниэлю Варужану стихотворения «Золотая мать богиня». В 1986-ом году она вошла во второй том академического трехтомника полного собрания сочинений Даниэля Варужана. Так как автограф этого стихотворения отсутствует, составители научного издания опирались на опубликованный в 1946-ом году в Париже сборник «Новый песенник Арарат». Однако литературные факты показывают, что стихотворение «Золотая мать богиня» принадлежит другому знаменитому западноармянскому писателю – Арташесу Арутюняну, так же убитого во время геноцида армянского народа в 1915-ом году. Арташес Арутюнян опубликовал это стихотворение в 1908-ом году в армянском журнале «Восточная пресса», а в 1911-ом году – в журнале «Анаит». Кстати, стихотворение «Золотая мать богиня» посвящено богине «Анаит». В 1912-ом году оно вошло в сборник Арташеса Арутюняна «Новая лира». Вследствие текстологической ошибки данное стихотворение в печатных и электронных изданиях, в литературоведческих книгах и статьях иногда представляется как произведение Д. Варужана, а иногда как произведение А. Арутюняна.

В статье разясняются возможные причины текстологической путаницы. Рассматриваются идейное содержание и поэтика стихотворения, ее связи с «языческим движением» западноармянской поэзии начала 20-го века. Путем исследования литературоведческих анализов, посвященных тексту стихотворения «Золотая мать богиня» рассматриваются методологические ориентиры дальнейшего научного понимания этого произведения в контексте творчества его подлинного автора – Арташеса Арутюняна. Научная новизна статьи заключается в том, что она показывает пути правильного издания и исследования приписываемого стихотворения.

Ключевые слова: *приписываемое стихотворение, Даниэл Варужан, «Золотая мать богиня», Арташес Арутюнян, язычество, «Новая лира», авторство, песни Гохтана, текстология, Забел Есаян*

²³ Տե՛ս **Ս. Գրիգորյան**, Վահագն Դավթյանի պոեմները, Եր., «Արմավ», 2021, էջ 128-129:

²⁴ Տե՛ս «Գրականագիտական հանդես», Եր., 2021, թիվ 2, էջ 142-143:

²⁵ Տե՛ս Միջազգային գիտաժողովի նյութերի ժողովածու: ՀՀ կրթության, գիտության, մշակույթի և սպորտի նախարարություն, Վանաձորի պետական համալսարան, Եր., «Միսմա» ՍՊԸ, 2020, էջ 304:

SEYRAN GRIGORYAN – *The History of Attribution to Daniel Varuzhan of the Authorship of the Poem “Golden-mother Goddess” by Artashes Harutyunyan.* – The article is devoted to clarifying the authorship of the poem “Golden-mother Goddess” attributed to Daniel Varuzhan. In 1986, it was included in the second volume of the academic three-volume collection of the complete works of Daniel Varuzhan. Since there is no autograph of this poem, the compilers of the scientific publication relied on the collection “Ararat New Songbook”, published in 1946 in Paris. However, literary facts show that the poem “Golden-mother Goddess” belongs to another famous Western Armenian writer - Artashes Harutyunyan, who was also killed during the genocide of the Armenian people in 1915. Artashes Harutyunyan published this poem in 1908 in the Armenian magazine “Eastern Press” and in 1911 in the magazine “Anahit”. By the way, the poem “Golden-mother Goddess” is dedicated to the goddess “Anahit”. In 1912, it was included in Artashes Harutyunyan’s collection “New Lyre”. Due to a textual error, this poem in printed and electronic publications, in literary books, and articles is sometimes presented as the work of D. Varuzhan, and sometimes as the work of A. Harutyunyan. The article explains the possible reasons for the textual confusion. The ideological content and poetics of the poem, its connections with the “pagan movement” of Western Armenian poetry in the early 20th century, are considered. By studying literary analyses devoted to the text of the poem “Golden-mother Goddess”, methodological guidelines for further scientific understanding of this work are considered in the context of the work of its original author, Artashes Harutyunyan. The scientific novelty of the article lies in the fact that it shows the ways of correct publication and research of the attributed poem.

Key words: *attributed poem, Daniel Varuzhan, “Golden-mother Goddess”, Artashes Harutyunyan, paganism, “New Lyre”, authorship, Gokhtan’s songs, textual criticism, Zabel Yesayan*